

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA RUHIY HOLAT FELLARINING KOGNITIV - SEMANTIK XUSUSIYATLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20172466>

Egamberganova Gulhayo Ergashboy qizi

*Urganch RANCH texnologiya universiteti,
lingvistika 2502 guruh magistratura talabasi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida ruhiy holat fe'llarining kognitiv-semantik xususiyatlari qiyosiy aspektida tahlil qilingan. Tadqiqotda mazkur fe'llarning emotsional va kognitiv jarayonlarni ifodalashdagi o'rni, ularning konseptual asoslari hamda madaniy-lingvistik tafovutlari yoritilgan. Shuningdek, ruhiy holat fe'llarining metaforik kengayishi, semantik maydoni, polisemiya hodisasi va pragmatik funksiyalari kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan tahlil etilgan. Ingliz va o'zbek tillaridagi ushbu fe'llarning o'xshash va farqli jihatlari aniqlanib, ular inson tafakkurining til orqali modellashtirilishi bilan bog'liqligi asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *ruhiy fe'llar, semantika, ingliz, o'zbek, emotsiya, mental, konsept, metafora, polisemiya, pragmatika, tahlil, qiyosiy tilshunoslik.*

Abstract: *This article analyzes the cognitive-semantic features of mental verbs in English and Uzbek languages from a comparative perspective. The study highlights the role of these verbs in expressing emotional and cognitive processes, their conceptual foundations, as well as cultural and linguistic differences. It also examines metaphorical extension, semantic fields, polysemy, and pragmatic functions of mental verbs within the framework of cognitive linguistics. Similarities and differences between English and Uzbek mental verbs are identified, and their relation to the modeling of human thought through language is substantiated.*

Key words: *mental verbs, semantics, English, Uzbek, emotion, cognition, concept, metaphor, polysemy, pragmatics, analysis, comparative linguistics.*

Аннотация: *В данной статье проводится сравнительный анализ когнитивно-семантических особенностей глаголов психического состояния в английском и узбекском языках. В исследовании освещается роль данных глаголов в выражении эмоциональных и когнитивных процессов, их концептуальные основы, а также культурно-лингвистические различия. Также рассматриваются метафорическое расширение, семантическое поле, полисемия и прагматические функции данных глаголов в рамках когнитивной лингвистики. Выявляются сходства*

и различия между английскими и узбекскими глаголами психического состояния, обосновывается их связь с моделированием человеческого мышления через язык.

Ключевые слова: глаголы состояния, семантика, английский, узбекский, эмоция, ментальный, концепт, метафора, полисемия, прагматика, анализ, сопоставительная лингвистика.

KIRISH

Tilshunoslikda ruhiy holatni ifodalovchi birliklar, xususan, ruhiy holat fe'llari (emotsional va psixologik holatni bildiruvchi fe'llar) insonning ichki kechinmalari, his-tuyg'ulari hamda ong faoliyatini til vositasida aks ettiruvchi muhim leksik-semantik qatlam sifatida qaraladi. Bu turdagi fe'llar nafaqat oddiy harakatni ifodalash, balki shaxsning psixologik holatini, emotsional reaksiyasini va kognitiv jarayonlarini ham til tizimida modellashtirish imkonini beradi. Ingliz va o'zbek tillarida ruhiy holat fe'llarining qiyosiy o'rganilishi esa ushbu birliklarning semantik strukturasi, ularning konseptual asoslarini hamda madaniy-tiliy tafakkur bilan bog'liq xususiyatlarini aniqlashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy tilshunoslikda kognitiv-semantik yondashuv tilni inson ongining mahsuli sifatida talqin qiladi. Ushbu yondashuvga ko'ra, til birliklari real dunyoni bevosita emas, balki insonning konseptual tizimi orqali aks ettiradi. Shu nuqtayi nazardan, ruhiy holat fe'llari insonning ichki psixologik tajribasini verbal shaklda kodlashda asosiy vosita hisoblanadi. Ingliz tilidagi to fear, to worry, to realize, to imagine kabi fe'llar hamda o'zbek tilidagi qo'rqmoq,

xavotirlanmoq, anglamoq, tasavvur qilmoq kabi birliklar bir qarashda o'xshash ma'nolarni ifodalagandek tuyulsa-da, ularning semantik maydoni, qo'llanish doirasi va kognitiv asoslari turli madaniy va lingvistik tizimlarda farqlanadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, globallashtirish jarayonida tillararo semantik moslikni o'rganish, tarjima nazariyasi va amaliyotida muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, ruhiy holatni ifodalovchi fe'llar tarjimada eng murakkab qatlamlardan biri hisoblanadi, chunki ular nafaqat lug'aviy ma'noni, balki emotsional yuklama va kognitiv tajribani ham o'zida mujassam etadi. Shu sababli ingliz va o'zbek tillaridagi ushbu fe'llarni qiyosiy tahlil qilish til tizimlarining ichki semantik mexanizmlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bundan tashqari, ruhiy holat fe'llarining kognitiv-semantik xususiyatlarini o'rganish inson tafakkuri va til o'rtasidagi bog'liqlikni ochib berishda ham muhimdir. Har bir til o'zida ma'lum bir madaniyatning dunyoni idrok etish usulini aks ettiradi. Shu bois, ingliz va o'zbek tillaridagi ruhiy holat fe'llarini tahlil qilish orqali nafaqat lingvistik, balki madaniy-kognitiv farqlarni ham aniqlash mumkin bo'ladi. Bu esa tilshunoslikning

zamonaviy yo'nalishlari — kognitiv lingvistika, semantika va psixolingvistika kesishgan nuqtasida yangi ilmiy xulosalar chiqarishga imkon yaratadi.

ASOSIY QISM

Ingliz va o'zbek tillarida ruhiy holat fe'llari insonning ichki psixologik jarayonlarini, emotsional kechinmalarini hamda kognitiv faoliyatini ifodalovchi murakkab semantik tizim sifatida shakllangan. Ushbu fe'llar oddiy harakatni bildirishdan tashqari, shaxsning ongida kechayotgan subyektiv tajribani til vositasida modellashtiradi. Kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan qaralganda, bunday fe'llar insonning konseptual tizimida "ichki holat" kategoriyasini shakllantiradi va u orqali dunyo idrok etiladi. Shu bois ruhiy holat fe'llari nafaqat leksik birlik, balki kognitiv struktura sifatida ham o'rganiladi.

Ingliz tilida ruhiy holat fe'llari keng semantik maydonga ega bo'lib, ular odatda emotsional (affective), kognitiv (cognitive) va perseptiv (perceptual) guruhlarga ajratiladi. Masalan, to fear, to worry, to love, to hate kabi fe'llar emotsional holatni ifodalasa, to think, to realize, to understand, to believe kabi fe'llar kognitiv jarayonlarni aks ettiradi. O'zbek tilida esa bu jarayonlar qo'rqmoq, xavotirlanmoq, sevmok, yomon ko'rmoq hamda o'ylamoq, anglamoq, tushunmoq, ishonmoq kabi fe'llar orqali ifodalanadi. Har ikkala tilda ham ruhiy holat fe'llari inson ongining turli darajalarini aks ettirsa-da, ularning semantik chegaralari va qo'llanish konteksti har doim ham

to'liq mos kelmaydi. Kognitiv-semantik tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz tilida ruhiy holat fe'llari ko'pincha aniq strukturallashtirilgan va abstrakt kategoriyalar orqali ifodalanadi. Masalan, to realize fe'li faqat "anglab yetish" emas, balki ma'lumotni ongda qayta ishlash jarayonining yakuniy bosqichini ham bildiradi. O'zbek tilidagi anglamoq fe'li esa ba'zan hissiy tajriba bilan ham bog'lanib, ko'proq intuitiv tushunish ma'nosini ham qamrab oladi. Bu farq har bir tilning konseptual tizimi turlicha shakllanganini ko'rsatadi.

Ruhiy holat fe'llarining yana bir muhim jihati ularning metaforik kengayishidir. Kognitiv metafora nazariyasiga ko'ra, inson ichki holatlarni ko'pincha jismoniy tajribalar orqali tushuntiradi. Ingliz tilida to be in love, to fall in fear, to lose control kabi birikmalar hissiy holatni fazoviy yoki harakat metaforalari orqali ifodalaydi. O'zbek tilida ham shunga o'xshash holat kuzatiladi: sevgi ichida bo'lmoq, qo'rquvga tushmoq, o'zini yo'qotmoq kabi iboralar ruhiy holatni jismoniy harakat bilan bog'laydi. Bu holat inson tafakkurining universal kognitiv mexanizmlar asosida ishlashini ko'rsatadi. Biroq har ikki tilda madaniy omillar ham muhim rol o'ynaydi. O'zbek tilida ruhiy holat fe'llari ko'pincha ijtimoiy munosabatlar, odob-axloq me'yorlari bilan chambarchas bog'langan bo'lsa, ingliz tilida individual psixologik holatni ifodalashga ko'proq urg'u beriladi. Masalan, o'zbek tilida uyalmoq,

andishaga borish, tortinmoq kabi fe'llar ijtimoiy kontekstda kuchli semantik yuklamaga ega. Ingliz tilida esa to feel embarrassed yoki to hesitate kabi fe'llar ko'proq individual psixologik jarayon sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, ruhiy holat fe'llarining polisemiya va kontekstual o'zgaruvchanligi ham muhim kognitiv-semantik xususiyat hisoblanadi. Ingliz tilida to see fe'li ba'zan "tushunmoq" ma'nosida (I see your point) ishlatilsa, o'zbek tilida ko'rmoq fe'li ham xuddi shunday kognitiv ma'noga ega bo'lishi mumkin (men tushundim / men ko'ryapman ma'nosida). Bu holat tilning metaforik kengayishi va kognitiv asoslari universal ekanligini ko'rsatadi.

Ruhiy holat fe'llarining semantik tahlili shuni ham ko'rsatadiki, ular ko'pincha intensivlik darajalariga ega. Masalan, ingliz tilida like – love – adore ketma-ketligi hissiy kuchning ortib borishini ifodalaydi. O'zbek tilida esa yoqtirmoq – sevmok – oshiq bo'lmoq kabi darajalanish kuzatiladi. Bu esa har ikki tilda emotsional intensivlikni ifodalashning gradatsion tizimi mavjudligini ko'rsatadi. Kognitiv-semantik nuqtayi nazardan ruhiy holat fe'llari inson ongidagi "ichki dunyo modeli"ni shakllantiradi. Bu model orqali inson o'z hissiyotlarini til vositasida tashqi dunyoga uzatadi va boshqalarning hissiy holatini ham tushunadi. Shu jarayonda til nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki ongning o'zini tashkil etuvchi tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Ingliz va o'zbek tillaridagi ruhiy holat fe'llarining qiyosiy tahlili esa bu tizimlarning turli madaniy-kognitiv asoslarda shakllanganini, biroq umumiy insoniy tajriba bilan bog'liqligini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, ruhiy holat fe'llari har ikkala tilda ham murakkab semantik va kognitiv tizimga ega bo'lib, ular insonning ichki dunyosini til orqali modellashtirishda markaziy o'rin egallaydi. Ushbu birliklarning qiyosiy o'rganilishi tilshunoslikda nafaqat semantik, balki kognitiv va madaniy jihatlarni ham chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

Ruhiy holat fe'llarini kognitiv-semantik jihatdan tahlil qilishda yana bir muhim yo'nalish ularning konseptualizatsiya jarayonidir. Inson ongida his-tuyg'ular va fikrlash jarayonlari alohida "ichki tajriba maydoni" sifatida tasavvur qilinadi va til aynan shu tajribani kodlash vazifasini bajaradi. Ingliz tilida bu konseptualizatsiya ko'pincha aniq chegaralangan mental jarayonlar sifatida ifodalanadi, masalan, to assume (faraz qilmoq), to infer (xulosa chiqarmoq), to doubt (shubhalanmoq). O'zbek tilida esa bu jarayonlar ba'zan bir fe'l doirasida kengroq semantik yuklama bilan ifodalanadi, masalan, gumon qilmoq, taxmin qilmoq, shubha qilmoq kabi birliklar kontekstga qarab turli darajadagi ishonchsizlikni bildirishi mumkin. Shu o'rinda kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan "mental model" tushunchasi

muhim o‘rin tutadi. Har bir til egasi dunyoni o‘z mental modeli asosida tasavvur qiladi va ruhiy holat fe‘llari ushbu modelning tilga ko‘chirilgan shaklidir. Ingliz tilida mental jarayonlar ko‘pincha analitik va segmentlangan tarzda ifodalansa, o‘zbek tilida ular ko‘proq sintetik va kontekstga bog‘liq shaklda namoyon bo‘ladi. Bu farq til egalarining fikrlash strategiyalarida ham ma‘lum darajada aks etadi.

Ruhiy holat fe‘llarining yana bir o‘ziga xos xususiyati ularning argument tuzilishi (valentlik) bilan bog‘liqdir. Ingliz tilida bu fe‘llar ko‘pincha qat‘iy sintaktik strukturaga ega bo‘lib, subyekt va ob‘ekt munosabatlari aniq belgilangan bo‘ladi: *She fears darkness, He believes the statement.* O‘zbek tilida esa sintaktik moslashuv nisbatan erkinroq bo‘lib, subyekt tushirib qoldirilishi yoki kontekst orqali anglashilishi mumkin: *Qorong‘udan qo‘rqadi, Gapga ishonadi.* Bu holat har ikki tilning grammatik tizimi kognitiv ifodalanishga qanday ta‘sir qilishini ko‘rsatadi. Semantik maydon nazariyasi nuqtayi nazaridan ruhiy holat fe‘llari o‘zaro bog‘liq leksik tarmoqlarni hosil qiladi. Masalan, “qo‘rquv” konseptual maydoni ingliz tilida *fear, panic, anxiety, dread* kabi birliklar orqali ifodalansa, o‘zbek tilida *qo‘rquv, vahima, tashvish, dahshat* kabi fe‘llar va otlashgan shakllar orqali kengayadi. Bu birliklar bir-biriga yaqin bo‘lsa-da, ularning intensivlik darajasi va konnotativ ma‘nosi turlicha bo‘lishi mumkin. Shu sababli tarjima jarayonida to‘liq semantik

ekvivalent topish har doim ham oson kechmaydi.

Kognitiv-semantik tahlilda yana bir muhim jihat — bu “emotsional skriptlar” tushunchasidir. Har bir til muayyan emotsional vaziyatlarni ifodalash uchun stereotipik skriptlarga ega bo‘ladi. Ingliz tilida masalan, *to feel guilty* → *to apologize* → *to make amends* kabi ketma-ketliklar mavjud bo‘lsa, o‘zbek tilida *pushaymon bo‘lish* → *uzr so‘rash* → *ko‘ngil olish* kabi madaniy jihatdan shakllangan skriptlar kuzatiladi. Bu jarayonlar nafaqat til, balki ijtimoiy xulq-atvor modeli bilan ham chambarchas bog‘liq.

Ruhiy holat fe‘llarining pragmatik xususiyatlari ham ularning semantik tahlilida muhim ahamiyatga ega. Nutq jarayonida bu fe‘llar ko‘pincha baholovchi va ekspressiv funksiyani bajaradi. Masalan, ingliz tilida *I think* iborasi faqat fikr bildirish emas, balki ehtiyotkorlik yoki yumshatish strategiyasini ham ifodalashi mumkin. O‘zbek tilida esa *menimcha* yoki *o‘ylashimcha* iboralarini xuddi shunday pragmatik yumshatish vazifasini bajaradi. Bu esa ruhiy holat fe‘llarining kommunikativ jarayonda faqat ma‘no emas, balki ijtimoiy munosabatlarni ham boshqarishini ko‘rsatadi. Shuningdek, ruhiy holat fe‘llarining diaxron rivojlanishi ham qiziqarli kognitiv natijalarni beradi. Ingliz tilida ko‘plab mental fe‘llar tarixan jismoniy harakatdan kelib chiqqan: masalan, *understand* so‘zi aslida “ostida turmoq” ma‘nosidan

rivojlangan. O‘zbek tilida ham tushunmoq fe’li “tushish” harakati bilan etimologik bog‘liq bo‘lib, bu ham abstrakt fikrlash jarayonining jismoniy tajriba asosida shakllanganini ko‘rsatadi. Bu hodisa kognitiv metafora nazariyasining universal ekanligini tasdiqlaydi.

Yana bir muhim jihat — ruhiy holat fe’llarining diskursdagi roli. Ilmiy, badiiy va kundalik nutqda bu fe’llar turli funksional yuklama bilan ishlatiladi. Badiiy matnlarda ular ko‘pincha emotsional ta’sir kuchini oshirish uchun xizmat qiladi, ilmiy matnlarda esa fikrlash jarayonini aniq va neytral ifodalash uchun qo‘llaniladi. Masalan, ingliz ilmiy diskursida it is assumed that iborasi keng ishlatilsa, o‘zbek ilmiy tilida faraz qilinadi yoki deb hisoblanadi shakllari qo‘llaniladi. Umuman olganda, ingliz va o‘zbek tillaridagi ruhiy holat fe’llarining kognitiv-semantik tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu birliklar nafaqat leksik tizimning bir qismi, balki inson tafakkurining til orqali modellashtirilgan ko‘rinishidir. Ularning strukturasi, qo‘llanilishi va semantik kengayishi har ikki til egalarining dunyoni idrok etish uslubi, madaniy qadriyatlari va kommunikativ strategiyalarini aks ettiradi.

XULOSA

Ingliz va o‘zbek tillarida ruhiy holat fe’llarining kognitiv-semantik xususiyatlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ushbu leksik birliklar insonning ichki psixologik olamini til

orqali ifodalashda markaziy o‘rin egallaydi. Ular nafaqat emotsional holatlarni, balki kognitiv jarayonlar — fikrlash, anglash, tasavvur qilish va baholash kabi murakkab mental faoliyatlarni ham verbal shaklda aks ettiradi. Shu jihatdan ruhiy holat fe’llari til tizimining eng dinamik va ko‘p qatlamli semantik guruhlaridan biri hisoblanadi.

Qiyosiy tahlil natijalari ingliz va o‘zbek tillarida ushbu fe’llarning umumiy kognitiv asosga ega ekanligini, ya’ni inson tafakkurining universal mexanizmlariga tayanishini ko‘rsatadi. Biroq ularning semantik chegaralari, ifodalanish usullari hamda qo‘llanish konteksti har bir tilning o‘ziga xos madaniy, ijtimoiy va lingvistik tizimi bilan belgilanadi. Ingliz tilida ko‘proq analitik va strukturaviy yondashuv ustun bo‘lsa, o‘zbek tilida kontekstga bog‘liqlik va semantik kenglik kuchliroq namoyon bo‘ladi. Shuningdek, ruhiy holat fe’llarining metaforik kengayishi, polisemantik xususiyati va pragmatik funksiyalari ularning faqat leksik birlik emas, balki kognitiv modellashtirish vositasi ekanligini tasdiqlaydi. Har ikki tilda ham bu fe’llar insonning ichki kechinmalarini tashqi nutqqa aylantirish, ijtimoiy munosabatlarni ifodalash va kommunikativ maqsadlarni amalga oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Xulosa qilib aytganda, ingliz va o‘zbek tillaridagi ruhiy holat fe’llarining kognitiv-semantik xususiyatlarini o‘rganish til va tafakkur o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni chuqurroq

anglashga imkon beradi. Bu esa nafaqat lingvistik nazariya, balki tarjimashunoslik, psixolingvistika va

kognitiv fanlar uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega bo'lib, kelgusidagi tadqiqotlar uchun keng istiqbollar ochadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: O'qituvchi, 2010, 280 b.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006, 5 jild.
3. Hakimov M. Tilshunoslikka kirish. Toshkent: Fan, 2012, 310 b.
4. Ne'matov H., Mahmudov N. O'zbek tili nazariy grammatikasi. Toshkent: O'qituvchi, 1998, 240 b.
5. Abdurahmonov G., Shukurov Sh. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. Toshkent: O'qituvchi, 2009, 360 b.
6. Qosimova K. Leksikologiya va semasiologiya asoslari. Toshkent: Fan, 2015, 275 b.
7. Ismatullayev A. Zamonaviy o'zbek tilshunosligi masalalari. Toshkent: Fan va texnologiya, 2018, 290 b.
8. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. University of Chicago Press, Chicago, 2003, 256 p.
9. Langacker R. W. Cognitive Grammar: A Basic Introduction. Oxford University Press, Oxford, 2008, 562 p.
10. Evans V., Green M. Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006, 830 p.
11. Lyons J. Semantics. Cambridge University Press, Cambridge, 1995, 897 p.